

ІННОВАЦІЙНІ ЗМІНИ В ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО ПОРЕФОРМЕНОГО СЕЛА НАДДНІПРЯНЩИНИ ЯК ПРОБЛЕМА СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

У статті обґрунтовано ідею широкого використання системного (синтезуючого) підходу в історичних дослідженнях й на цій основі проаналізовано ставлення селян до інноваційних змін в умовах активізації соціально-економічної модернізації. Автор робить висновок, що інновації, котрі «осідали» в картині світу селян, спиралися на лише частити переосмислену й оновлену традицію.

Ключові слова: системний підхід, селянство, модернізація, інновація.

В статье обосновано идею широкого использования системного (синтезирующего) подхода в исторических исследованиях и на этой основе проанализировано отношение крестьян к инновационным изменениям в условиях активизации социально-экономической модернизации. Автор делает вывод, что инновации, которые «оседали» в картине мира крестьян, опирались на лишь частично переосмысленную и обновленную традицию.

Ключевые слова: системный подход, крестьянство, модернизация, инновация.

The author gives proofs of the idea of wide use of system approach to historical researches and hereon analyses attitude of peasants to innovative changes in context of socio-economic modernisation. The author comes to conclusion that innovations in world view were based upon only partially reconsidered and renovated tradition.

Key words: system approach, peasantry, modernisation, innovation.

Пропонована стаття є нічим іншим як спробою автора ще раз звернутися до осмислення проблеми, що зацікавила його у процесі підготовки дисертаційного дослідження, й сутність котрої врешті-решт була сформульована в поданому до публічного захисту варіанті «соціоментального» осмислення історії селянства. І хоча соціоментальний підхід викликав певне критичне ставлення з боку наукової громадськості, яке виявилось, кажучи лаконічно, у пропозиціях, де треба повернутися до «класичного методу школи Анналів», маємо потребу додатково пояснити доцільність такої візії та, відповідно, підтвердити власне бачення проблеми на прикладі вирішення конкретного пізнавального завдання.

Отож, якщо керуватися, так би мовити, усталеними традиційними підходами до інтелектуальної спадщини французької історіографії ХХ ст., «дочірніх» їй наукових шкіл у Німеччині, Польщі, Великобританії, Італії, Росії, то напрацьовану фахівцями кількох поколінь теоретичну доктрину, насамперед, категоріальний інструментарій «ментальності», варто репрезентувати в річищі таких по-

нять, як розумові настанови, загальні орієнтації, звички свідомості, духовне оснащення, комплекс основних уявлень про світ, манери відчувати й думати, аморфна маса емоцій. А ще ставлення до праці (власності, багатства, бідності), образи соціального цілого, усвідомлення ідентичностей тощо (див. праці Е. Лабрусса, П. Берка, Е. Ле Руа Лядюрі, Р. Мандру, Ж. Дюбі, Ж. Ле Гоффа, А. Гуревича). Добре відоме класичне, хоча й «розпливчате» визначення ментальностей, яке належить Ф. Броделю, а саме «темниці, в які ув'язнений час великої тривалості» [11, с. 54]. Тобто сукупно в доробку представників цієї впливової методологічної парадигми ХХ ст. ідеться про щось таке, що наділене властивостями «сприймати» й «переробляти», але, звертаємо увагу, майже не (чи мало) давати поштовху, а тим більше не визначати тактику та, що особливо важливо, стратегію поведінки членів спільноти, не кажучи вже про перспективи розгортання її історії в цілому. І лише в окремих дослідників, приміром Г. Телленбаха, натрапляємо на «імпульсивну поведінку та реагування» ментальності [14, с. 392]. Проте й тут відчуваємо обмеження

підходу «*фазою імпульсу*», яка не переростає в широке тлумачення похідних суспільних процесів. Принагідно наголосимо й на позиції визначного сучасного польського історика В. Вжозека, який ще на початку 1990-х років пов'язував включення феномену менталітету в історіографічний процес із «*виникненням соціальної історії культури як методу пізнання... минулого взагалі*» [7, с. 72].

«Обмеженість методу» виявилася не такою вже й однобічною. Фахівці знають, що ще фундатори «*нової історичної науки*» – М. Блок і Л. Февр звертали увагу на комплексність процесу історії, визнавали множинність зв'язків у суспільній системі. Щоправда, від середини ХХ ст. нелінійний підхід так і не набув поширення в масовій історіографії. Надто скромно тут поведелися українські служителя Клію, про що, зокрема, ішлося на ІV Міжнародній науковій конференції «*Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття*», що відбулася у Брюховичах (під Львовом) 27-29 вересня 2010 року. А ще в доповіді відомої дослідниці І. Колесник було слушно зазначено, що віднедавна сучасна історіографія остаточно втрачає не лише континуальність (лінійність) підходів, а й свого, сказати б, замовника. На початку ХХІ ст. таким уже виступає не держава, а певні групи еліт.

Відтак потреба в «*більших синтезах*» видається теоретикам історичної науки цілком очевидною. Ця думка органічно кореспондується із загальними сучасними тенденціями універсалізації способів і прийомів вироблення історичних знань. Дослідникам, які покликані долучатися до творення відповідей на проблеми, що пов'язані з розвитком нового інтегрованого світогляду, випадає продукувати принципово якісніші й досконаліші концепти до вирішення таких епістемологічних завдань як «*що є людина*», «*що вона знає*», «*як формується її життєва стратегія*» [10, с. 189]. Ідеться про своєрідну історію другого рівня, а конкретно про той формат соціальної історії, алгоритмами якої визнаємо зокрема й «*ментальний універсал*» спільнот, що маємо намір їх досліджувати. Соціологічний підхід як такий ще більше втрачає свою привабливість і має поступитися антропологічному, що відкриває перспективу з'ясування місця та ролі широких верств населення, якщо треба – то й пересічної людини в історії України, залишаючи обабіч повсякчасно нав'язливу залежність від стереотипів соціологічних схем і політичної кон'юнктури.

У межах пропонованої розвідки проблему інноваційних змін у житті українського пореформеного села Наддніпрянщини в контексті селянської рефлексії доцільно сформулювати у двох основних аспектах. По-перше, у візії вже напрацьованого досвіду та перспектив оптимізації тлумачення історичного процесу дослідниками, зрозуміло, через алгоритми заданих, реально використовуваних ними методологій. Утім, самі по собі «*вибір та боротьба*» методологій, хоча й мають ключове зна-

чення для розвитку історичної науки, у цьому разі привертають нашу увагу меншою мірою. Ризикуючи відразу потрапити під критику колег за таке нехтування теоретичними засадами науки, робимо це цілком свідомо, аби звільнити поле дискусії для ліпшого осмислення задуманого. При цьому враховуємо наступне: якість наукової візії часто-густо залежить не від обраної істориком парадигми за логікою застаріла – сучасна, а від його вміння розкрити потенціал кожної. Історіографія, й через низку обставин українська насамперед, позначається тією вадою, що залучений до її послуг той чи той методологічний інструментарій рідко коли отримував у практиці творення наративів належне й послідовне використання.

Згадаймо, автори історичних текстів, аби підсилювали вагомість пропонованих міркувань, нерідко й дотепер послуговуються заперечливо-критичним, а то й відверто огульним ставленням до альтернативних теоретичних схем і конструктів. Водночас фраза про вірність «*об'єктивному, неупередженому, правдивому*» дослідженню на тлі «*заангажованих, кон'юнктурних*» робіт колег, можна сказати, посіла особливе місце в багатьох-багатьох студіях.

Коротко зупинимося на цій ваді в доробку радянських і пострадянських істориків. У їхніх працях, приміром, донині панує думка, що товарно-грошові (ринкові) відносини з'явилися і «*проростали*» в житті покріпаченого чи навіть розкріпаченого після 1861 р. сільського простолюду ніби автоматично. Ледве бува не за розпорядженням начальства, або вже напевне що без всякої супровідної «*психологічної підготовки*». Логіка мислення колег була і здебільшого залишається приблизно такою: обставини й рішення влади значили якщо не все, то багато, тією чи іншою мірою вони вирішували не просто важливу, а такі вирішальну роль, а ось людина (у цьому разі селянин) була готова жити за різними моделями – «*феодалською*», «*капіталістичною*», «*соціалістичною*», власне – будь-якою, аби лише вона була довершеною та соціально справедливою за попередню. Тобто рішення, як реально відчували поліпшення (чи погіршення) свого становища мешканці села, дослідники залишили ніби за собою. За таких умов читачі чи слухачі (студенти, пересічні люди, які цікавилися доробком професійних істориків) перебувають у ситуації, коли також самі мають додумувати пропонований концепт, щоправда, згідно з попередньо окресленими інтелектуалами закономірностями, тенденціями, явищами, процесами. Одним словом – розумовими поняттями/конструктами на кшталт «*народ*», «*революція*», «*класова боротьба*» і вже в такий спосіб намагатися уявляти реалії повсякденного життя індивіда, колективу, соціальної групи, прошарку, верстви, спільноти в цілому.

Зв'язок між локальним і загальним, змістом і формою, явищем і сутністю сучасний «*традиційний*» історик природно тлумачить спрощено, як, до речі, причини та наслідки, що так і не втратили

свої стійкі й непорушні місця у структурі пізнавального процесу. Це по суті призводить до своєрідного замирання методології, зводить її присутність у конкретних наративах до відомого переліку «джентльменського набору» принципів, способів, методів, при кон'юнктурно обов'язковій декларації відданості такою ж мірою пристосованої «під реалії» домінуючій парадигмі.

Ще один теоретико-методологічний аспект проблеми синтезу зумовлений розумінням того, що універсальний погляд на історичний процес має все ж розвиватися, принагідно вбираючи в себе чи, щонайменше, орієнтуючись на нові набутки гуманітарних і природничих наук. Сиріч сама системність як принцип і водночас методика пізнання дійсності є річчю консервативною, проте й вона повинна зазнавати певної еволюції. А тут перманентного вдосконалення методології не уникнути. Бо, скажімо, одна справа мислити в контексті системи як історичного способу виробництва, і зовсім інша – системи як історичного типу культури.

На сьогодні ситуація складається у такий спосіб, що деякі теоретики історичної науки, надто ті, що вивчають історичні аспекти всіх видів творчої діяльності людини, включаючи умови, форми та результати, починають виразно натякати на потрапляння гуманітарних знань «у ситуацію пост-постмодернізму». При цьому власне постмодернізм пропонують розуміти як сукупність обставин, пов'язану з критикою старої і формуванням нової наукової парадигми. Історична наука вкотре опиняється у становищі «історичної революції», яка за своєю сутністю може бути й вочевидь справді є революцією методологічною. Своєрідний імпульс, що призводить до такої ситуації, надходить із сучасного розуміння світу. У цих умовах чергову порцію заслуг варто визнати за міждисциплінарним синтезом. Деякі фахівці навіть заговорили про реальну можливість формування єдиного поля наукового знання [10, с. 170–171]. Окресливши в такий спосіб доцільність «більш ширших» синтезів, аніж свого часу чудово зробили це представники кількох поколінь школи Анналів, перейдемо до аналізу заявленої проблеми.

Конкретно мету статті визначаємо наміром спертися на власне універсально-системний підхід у поясненні феномену ставлення (рефлексії) українського традиційного селянства Наддніпрянщини до інноваційних змін в умовах помітної активізації процесів соціально-економічної модернізації (друга половина XIX – початок XX ст.). Принагідно зазначимо, що приналежність самого історика до певного типу культури уже сама собою обмежуватиме/коригуватиме поле його пізнання, визначатиме характер і зміст обраної теми й тому наближення до історичної правди передбачає врахування й використання міжкультурного діалогу.

Розпочнемо з констатації, що претендує на роль гіпотези: рільники-домогосподарі, а саме в такому «статусі» доречно уявити той самобу-

тній світ хліборобської цивілізації, який, зазвичай, постає в дослідженнях українських істориків під лаконічним терміном «селянство», керуючись логікою традиційного способу життя, повсякчасно переймалися буденним клопотом, у перипетіях якого вряди-годи знаходилося місце й для інновацій, проте сутність і реакція на них залишалися в межах патріархального світобачення. Формуючи пізнавальний запит у такий спосіб, усвідомлюємо, що якоюсь мірою нав'язуємо об'єкту пізнання (селянам) свою «авторську ментальність» [6, с. 45]. Точніше спосіб мислення, власну оригінальну подобу світу, яку можна помічати навіть у вже самій спробі обрання предмета епістемологічного зацікавлення. Принаймні у тій її частині, де цей образ залежить від імперативу постійного пошуку чогось нового, раніше непізнаного.

Для науковця, «культурне коріння» якого тісно пов'язане з таким сприйняттям дійсності, нав'язування комусь свого – це один із найбільших ризиків професійного ремесла [8, с. 149]. Утім, у цьому разі він не лише «об'єктивно неминучий», а й почасти виправданий. Адже мешканці українського села не тільки, так би мовити, на словах відчували вплив модерних змін у суспільстві. Вони щоразу мали вибирати, щоправда, в межах того буденного, що складало змісти і смисли чільних уявлень та міркувань, позначалося стереотипною архаїкою, лише самими селянами до кінця уявленою та зрозумілою своєю монотонною повторюваністю й надмірною емоційністю. До того ж, підсиленою відчуттям відповідних пріоритетів важливості та значущості.

Дослухатися до «слів правди», виголошених «історичними попутниками» селян – дідами, чиновниками, священиками, чи навіть соціально спорідненими волосними старшинами (сільськими старостами), вони не поспішали. І на свій лад знали чому. Офіційна влада, яка перебувала за ойкуменою їхніх сімей, родин, власних господарок, та тісно дотичного до них довільного спілкування у громаді, сприймалася насторожено, бо існувала за суттєво відмінною внутрішньою (культурною) логікою. Приміром, сільські урядники, а це переважно люди заможніші, впливовіші (зі зв'язками «наверху») чи просто психологічно сильніші, нерідко користувалися з безпорадності своїх порівняно бідніших і слабкіших односельців.

Скажімо, на догоду дорослих селянських синів, коли мова заходила про військову (до 1874 р. – рекрутську) повинність. Траплялося, порушуючи закон, що забороняв забирати на службу єдиного годувальника, «капіталісти» домогосподарі могли змовитися відрядити до царського війська єдиного вдовиного сина, давши змогу в такий спосіб уникнути солдатчини своїм чадам. Для самотньої жінки-матері ця несправедливість «від людей» викликати сльози до кінця її днів. Імовірна настільки зворушливо проймає, що вже аж ніяк не сприятиме душевному порозумінню з тими ж односельцями. Така одинока вдова набагато більше ста-

втитиметься збайдужіло та упереджено до будь-якої новинки. Надто, якщо вона з'явиться й поширюватиметься з ініціативи тих же заможних господарів.

А втім, проблему селянської рефлексії на інноваційні зміни в житті українського пореформеного села Наддніпрянщини не варто сприймати виключно через призму персональних амбіцій і образ. Це майже вроджене відторгнення між індивідом і спільнотою завжди домінувало над тими усталеними способами комунікації, що формально забезпечували єднання селянської спільноти з рештою людності, а також правлячим режимом, державою. Варто враховувати, що сприяючи подоланню тимчасових труднощів, які перманентно виникали в повсякденні родин хліборобів, чиновники разом на свій лад «виховували» їх (тобто упередженість була взаємною), опріч іншого консервуючи в їхній картині світу традиційне світосприйняття, притаманні саме їм світоглядні цінності та манери соціального поведіння. У свою чергу селянам була добре відома корумпованість усіх посадовців. Бо й самі «грішили» нею, коли справа доходила до вирішення конкретних проблем в адміністративних чи то судових інстанціях. Маючи нагоду спостерігати як у захисті своїх корпоративних інтересів бюрократія діє заодно, а їхня життєва правда нікому, часто навіть односельцям, не потрібна, хліборобові нічого не залишалося як продовжувати свій «монолог серця». Тобто слова, як і раніше, мали поступатися почуттям.

Матеріали польових досліджень наочно це підтверджують. Отак, у селах Полтавщини відомий етнограф Дмитро Яворницький почув від місцевих мешканців приказку *«Казка – брехня, а пісня – правда»* [9, арк. 17]. І, напевне, не випадково, адже чи не всі паремії, що потрапили в поле зору дослідників, підтверджують автентичність такої норми. А ще абсолютна більшість сюжетів була пройнята «лісами», «полями», «луками», «садками», «дубочками», «зозулями», «криниченьками» [2]. Тобто модерні впливи тоді ще майже не позначалися на гармонії сільської людини з природою, що ґрунтувалася на патріархальних засадах.

Про типове ставлення до нових явищ селян, які могли з'являтися в їхньому житті, зокрема й за їхньою волею, свідчать спостереження В. Арнольда. Приміром, наприкінці XIX ст. на Херсонщині селянин середньої заможності й бідняк, при однакості техніки та технології господарювання, щорічно отримували однаковий врожай із десятини і вважали за потрібне витратити на закупівлю сільськогосподарського реманенту один і той самий відсоток загального прибутку. Водночас, заможний селянин надлишок капіталів використовував на придбання знарядь і механізмів ліпшої якості. Та й воли, коні, корови в нього мали *«доладніший вигляд»* [1, с. 102–103]. Проте у зовнішньому вигляді, вбранні самих усіх розрядів селян ця різниця майже не відчувалася. Арнольд уточнює, що *«одягалися краще лише найбагатші»* [1, с. 106]. Не надто різнилося й харчування. Ті, хто «мали

своє», тобто достатньо городини, зовсім мало купували що-небудь до столу, природно більше розраховуючи на працю членів своїх родин, власну господарку. І вже зовсім рідко підкуповували м'ясо й сало, що вважалися розкішшю.

Стійкість до модерних впливів виявлялася повсюдно. Так чи так, але все, що виходило за норми усталених уявлень, людина «від плуга» сприймала насторожено. Перманентно нехтувала ним, уникала нагоди запозичення, бо воно викликало душевний дискомфорт і породжувало стимули до різних соціально-побутових протестів. Інколи конфлікти переростали в більш-менш організовані масові (по кількості чи кількості осіб) виступи. Численні факти підтверджують типовість саме таких реакцій на новачі в господарстві, а також в управлінні, судовому підпорядкуванні, освіті. Причому, як правило, не мали принципового значення обставини, пов'язані з загальними тенденціями тогочасного розвитку суспільства, як їх могли уявляти й пояснювати представники інтелігенції чи, скажімо, всесильні в очах сільського простолюдина чиновники. Не буде великим перебільшенням сказати, що селянин, який зберігав вірність традиціям дідів і батьків, покликаний був жити міркуваннями й етичними нормами домодерного укладу. Така людина, приміром, вважала за норму послуговуватися всім своїм, *«окрім кіс, солі та предметів розкоші»* [3, с. 138].

Традиціоналізм як універсальний атрибут соціетальної (тобто притаманній спільноті) психіки українських хліборобів навряд чи можна визнати чимось надто унікальним на тлі досвіду загальноєвропейської історії. Схожу ситуацію на початку «індустріального» XIX ст. застосовано у французькому селі, де ще *«нічого не проникало легко; навіть культура картоплі, яку з успіхом випробували..., аж ніяк не (відразу. – Ю. П.) входила до загальноєвропейського споживання»* [5, с. 208]. Розмірковуючи свого часу про особливості формування ринкових відносин у аграрному секторі економіки Західної Європи протягом XVI–XVIII ст., Ф. Бродель констатував, що основною перепоною в еволюції сільськогосподарського підприємництва в *«дев'яти випадках з десяти»* була не шляхетська надбудова, а те, що селянський світ радо ставив перешкоди інноваціям [5, с. 207].

Як це конкретно відбувалося в житті українських селян, засвідчує такий факт: наприкінці «довгого» XIX ст. малоросійське населення підросійської України віддавало перевагу гужовому та річковому транспорту, ігноруючи залізничний. Траплялися випадки, коли хлібороби Єлизаветградського повіту везли свій товар до пристані, нехтуючи поруч збудованою залізницею [13, с. 9]. Позаяк усе нове обов'язково мало видозмінюватися в наповненій віруваннями та стереотипами свідомості й уже в такий спосіб отримувати пояснення, ставати мотивом до дій, тому й виникали подібні рішення, які стороння людина, що,

скажімо, працювала на тій же залізниці, могла вважати дивними й кумедними.

Історично нові форми й методи праці, які набували поширення в містах, почасти проникали в село, майже не руйнували стереотипів традиційного ставлення «хлопів» до праці. Борис Грінченко наприкінці XIX ст. мав, напевне, достатньо підстав констатувати, що український хлібороб і досі працює так, як працювали його предки, зовсім не свідомий нових способів господарювання, потрібних при виробленій, засміченій землі способів.

Аби переконатися в цьому, варто лише «підслухати» самих мужиків. Ось «голоси», датовані першим радянським десятиліттям. Розмірковуючи про сезонну й щоденну чоловічу роботу, селячани звично говорили про оранку, сівбу, косовицю, лущіння стерні, возіння снопів, візникування. З їхніх розмов важко що-небудь дізнатися про запровадження передових способів обробітку ґрунтів, зразків нової техніки, прагнення розширити ринок збуту вирощеної продукції. Натомість раз по раз лунало, що якщо добрий чоловік, то в поміч жінці свиням їсти виносить, воду внесе в хату, соломую, картоплю з погребя, порастеся біля худоби надворі.

На відміну від селян Західної Європи, які, як зазначалося вище, також уперто трималися своєї парцелярної власності, рільники України сприймали й оцінювали землю радше не як юридичну чи економічну категорію, а як вартість здебільшого моральну. Так, після аграрних реформ 1860-х років вони продовжували вбачати в «годувальниці» посередника між Богом і людьми, через якого передається добро, радість, Господня милість. Сиріч, за логікою цінностей модерну, ще тільки мали пройти переорієнтацію на інноваційні вартості, зрозуміти, сприйняти та оволодіти ринковою системою господарювання. Історична своєрідність цього процесу полягала в тому, що він мав відбуватися в умовах перманентного «великого розчарування». А втім, не такого тотального, щоб у селян виникав сумнів у самому традиційному землеробському порядку. Радше навпаки – сформоване до середини XIX ст. і нікуди не зникле до початку XX ст. світосприйняття визнавало лише одну «правду»: людина (родина) повинна мати стільки землі, скільки в змозі обробити.

Маємо підстави дещо відкоригувати попереднє розуміння проблеми ментально-світоглядної трансформації українського селянства в посткріпосний період. Принагідно нагадаємо, що аж до середини XX ст. воно становитиме більшу половину населення української спільноти. Сам по собі цей факт спонукає ставитися до мешканців села з належною повагою, тим більше, що йдеться про історичний відтинок, коли ця сама «хліборобська маса» набувала статусу, потрапляла в роль об'єкту і водночас суб'єкту багатьох суспільних експериментів, справді й безпосередньо пов'язаних із процесами модернізації. Остання позиція вже давно не є секретом для дослідників, проте, зазвичай, вони приділяють увагу соціально-політичним аспек-

там загальної проблеми, ігноруючи нагоду «заглянути» у внутрішній світ самих мешканців села, а отже, включати його до творення загального дискурсу. Отож, певним чином долучаючись до виправлення ситуації, потреба в чому є більше ніж очевидною, зазначимо: ідея не лише в тому аби розвернути вектор пізнавальної зацікавленості з соціальної історії на ментальну, а й створити новий «синтезуючий продукт», можливо, долучивши до нього якісь «додаткові універсали». Зрештою, історія українського селянства останніх століть має поставати як минувшина такої собі історичної особистості (хоча цей термін і не подобається багатьом професійним служителям Клію).

Із-поміж проблем епістемологічного характеру, які можуть виникати на цьому шляху, звертаємо увагу на, так би мовити, «вік селянства». Тобто для дослідника ситуація ускладнюється, насамперед, тією обставиною, що він матиме справу з серйозними змінами в самому селянському середовищі. Адже одна річ «селяни П. Куліша» і суттєво інакша – «хлібороби П. Столипіна» чи, тим більше, «радянські колгоспники». І це лише відмінності найзагальнішого порядку. У зв'язку з цим варто наголосити на наступному. Історики, присвятивши аграрній тематиці величезну кількість праць, належно не спромоглися поцінувати таку властивість української селянської спільноти як порівняно стійка культурна цілісність, зрештою, її «українську» культуру як таку. Сам ортодоксальний підхід до селянства як соціальної верстви (класу) стояв цьому на заваді. Перешкоджало насамперед те, що увагу прийнято було зосереджувати на різних «формаційних» аспектах як таких, що, зазвичай, відволікало, спонукало досліджувати «важливе другорядне» – господарку, самоврядування, родину, фольклор, побут, релігійність, міграції, кооперацію, соціальну активність. Про останню, потрібно додати, без належної поваги до соціальної пасивності, яка має посідати не менш вагоме місце в характеристиці хліборобів! У цьому бачимо вади теоретичного підґрунтя історичних праць, де та ж культура присутня, але в суто етнографічному сенсі. Відтак вона – культура – має не тільки розширити діапазон своєї присутності в дослідженнях, а й претендувати на роль незрівнянно більшу. Згаданий концепт культурної цілісності, приміром, покликаний спростити вирішення низки методологічних завдань, він також повинен послугувати наближенню істориків до тлумачення далеко не простих, добре заполітизованих на сьогодні проблем культурної іншості та культурної самотутності історичних українців останніх століть.

Беручи вищесказане до уваги, уточнимо: посткріпосна еволюція українського селянства носила спрощений, так би мовити, схематично-копіювальний характер. По суті йдеться про практику локального запозичення простолудом досвіду модерніших для свого часу прошарків населення. Результат, зрозуміло, досягався однобічний, бо хлібороби переймали власне не саму новизну, а її кальку (фор-

му) чи фрагмент, і то не відразу. Більше того, не позбувшись свого традиційного ментального еґо, мали при знайомстві з інновацією щоразу змушені були ніби зраджувати його. Десь на межі усвідомленого відчували моральну незручність, тому часто-густо поспішали відмовлятися чи переінакшувати те інтелектуально чуже й незвичне. Насамперед, радикальне. Позаяк нове селяни сприймали надто персоніфіковано, то чергові «неприємності» звично пов'язували з «хижаками й експлуататорами» – чиновниками, дідичами, тими ж свреями-орендарями.

Загалом же знайомство та, так би мовити, відбір інновацій відбувалися за принципом конкретної доцільності. Усвідомлення, хоча й надто повільне, безпосередньої користі, згаданий локальний прагматизм, такою ж мірою ситуативні обставини відігравали ключову роль. При цьому збережені першооснови патріархального буття продукували своєрідні автоматизми мислення та поведінки. В умовах пожвавлення модерних тенденцій у суспільстві це на свій лад виправдовувало існування дещо парадоксального стану малоросійської душі. Вона нібито ставала сучасною і водночас не переходила в ту нову якість, коли ставала б можливою її подальша самогенерація. Тому щоразу мало додатково з'являтися нове переконливе явище чи, скажімо, екстравагантна і попередньо вже відома подія, покликана підштовхувати до наступного кроку «модернізації». Уважний до побуту хліборобів Олександр Афанасьєв-Чужбинський зазначав, що *«в селянському побуті можна запровадити багато корисних удосконалень, але для цього треба ґрунтовно знати, а головне вміти пояснити селянину користь від тієї чи іншої речі»* [4, с. 37].

Спроба «культурно цілісного» селянина виявити до нетрадиційного явища щось більше, ніж побіжну цікавість, означала б намір засумніватися в притаманних йому та ментально-однорідного йому соціальному оточенню ідеалах життєустрою. Тому чекати якогось самооновлення було марно. Запозичувати, переймати на практиці окремі новинки вдавалося лише шляхом їхньої фрагментарної кооптації. Причому усвідомлена корисність і доцільність аж ніяк не обов'язково повинні були впливати на зростання ваги інноваційного – у світогляді йому, як і раніше, належала маргінальна роль.

Позаяк «капіталізованішими» у період, що його досліджуємо, виявилися українські хлібороби південного регіону, наведемо приклад із їхньої життєвої практики. Безпосереднє опитування близько півсотні малоросів-домогосподарів Херсонського повіту наприкінці XIX ст. засвідчило: незважаючи на суттєві відмінності в рівні заможності дворів, тільки окремі з них торгували молочними продуктами, птицею, яйцями. І, що важливо відзначити, саме питання про збут сільськогосподарських надлишків населення майже завжди зустрічало з показною зневагою, як щось таке, що відноситься до якихось другорядних речей. Спільною, що бодай візуально ототожнювала традиційне з інновацій-

ним, була норма, розуміння якої знаходимо у словах «якщо немає спорів з сусідами».

З огляду на сказане, констатуємо: історики досить багато уваги приділяли окремим аспектам селянської «відсталості», «затурканості», «тупості». На наш погляд, такий надмірно суб'єктивний підхід культурно інакших дослідників не лише не етичний, він явно упереджений і перешкоджає творенню оптимальної наукової візії. «Провина» хліборобів полягала лише в тому, що вони і в посткріпосну добу з її епохальними змінами трималися усталених віковичних порядків, набагато більше за решту населення Наддніпрянської України зберігали культурну цілісність. Як «віддані носії» такої традиції залишалися надто мало спроможними самотужки по-модерному реагувати на інноваційні події, явища, процеси. Їхній, сказати б, інтелектуальний приріст відбувався без нарощування інноваційно-практичних знань, частіше всього в межах рецептивного пізнання і самодостатнього естетичного милування. У цих обставинах такі титани душі, думки й слова, як Т. Шевченко змушені були творити самі *«за мільйони незрячих»* [12, с. 51].

Отже, приклад осмислення інноваційних змін у житті українського пореформеного села Наддніпрянщини, сформульованих як проблема селянської рефлексії, засвідчує однобічність та невиправдану схематичність пропонованих раніше підходів до пояснення процесів пореформеної трансформації. Напрацьовані в пострадянській історіографії методи також не надто прояснили ситуацію. Вихід вбачаємо в «нарощуванні можливостей» міждисциплінарного підходу, синтезу гуманітарних і природничих знань, що почасти вже намітився у студіях сучасних дослідників. При цьому ключовою категорією визнаємо культурну цілісність (похідну від неї культурну іншність), позаяк вона(и) дає(ють) можливість унікати притаманних українській та зарубіжній історіографії недоліків. Справа, як бачимо, нерідко завершується навіть вульгарно-зверхнім ставленням до тих людей минулого, яких треба попервах навчитися розуміти. У зв'язку з цим розвиток синтезуючої (більш універсальної) історії містить у собі практичну користь, оскільки вона дає змогу створювати моделі колишніх, наявних і потенційних маніпуляцій сферою селянознавчих студій.

У такому контексті притаманні українським хліборобам пореформеної доби світоглядні настанови та орієнтири, соціальні інстинкти не виправдано протиставляти, а тим більше недооцінювати на тлі «радикально-інноваційного» прийдешнього. Новації, що приживалися в їхній(х) картині(ах) світу та відповідних суспільних практиках, спиралися на лише почасти переосмислену й доповнену оновленим змістом традицію. Зрештою, маємо підстави вести мову про ту форму еволюції, коли витончений століттями етнокультурний мікросвіт вбирав і перемелював чи не всі соціальні мікрокатаклізми, зберігаючи при цьому свою історично сформовану сутність. Хронологічне «розгортання»

спільноти мало конвенціональний характер. Потреба забезпечувати селян, схильних повсякчасно призвичаювати нове під старе, інноваційними соціальними та політико-правовими нормами життєдіяльності ставала дедалі очевиднішою. Але чин-

ники, інтелектуали в широкому розумінні цього слова, спроможні виконувати таку історичну місію, виявилися занадто слабкими, що й не дало змоги втілити проєкт модернізації села за, можна сказати, класичним європейським сценарієм.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арнольд В. Опыт изучения крестьянских расходов по данным 50 описаний крестьянских хозяйств Херсонского уезда / В. Арнольд. – Херсон : Изд. ХГЗ, 1899. – 130 с.
2. Архів Російського географічного товариства у м. Санкт-Петербурзі, ф. 8, оп. 1, спр. 11. – 174 арк.
3. Афанасьев-Чужбинский А. Быт малорусского крестьянина (Преимущественно в Полтавской губернии) / А. Афанасьев-Чужбинский // Этнографический сборник. – Вып. 3. – 1858. – С. 129–156.
4. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский. – Ч. 1. Очерки Днепра. – Санкт-Петербург : Тип. Морского министерства, 1861. – С. 29–33.
5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV – XVIII ст.: у 3 т. – Т. 2. Ігри обміну / Ф. Бродель ; пер. з фр. Г. Філіпчук. – К. : Основи, 1997. – 585 с.
6. Вжозек В. Ментальность: макрокосм в микрокосме? / В. Вжозек // Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». – Москва : Наука, 1993. – С. 44–45.
7. Вжозек В. Историография как игра метафор: судьбы «Новой исторической науки» / В. Вжозек // Одиссей. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. – Москва : Наука, 1991. – С. 60–74.
8. Вжозек В. Человек в социальной системе Фернана Броделя / В. Вжозек // Споры о главном... – С. 149–156.
9. Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського у м. Києві, ф. 8, оп. к. 2, спр. 14. – 181 арк.
10. Высокова В. В., Сосновский М. А. Универсальная история в современной историографии / В. В. Высокова, М. А. Сосновский // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Москва : Изд-во ЛКИ, 2007. – Вып. 18. – 400 с.
11. Див.: Гуревич А. Я. Исторический синтез и Школа «Анналов» / А. Я. Гуревич [РАН. Ин-т всеобщей истории]. – Москва : Индрик, 1993. – 327 с.
12. Маланюк Є. Шлях до Шевченка / Є. Маланюк // Український тиждень. – 2010. – № 10. – С. 50–51.
13. Результаты исследования экономического значения грунтовых дорог // Сборник Херсонского земства. – 1897. – № 4. – С. 1–58.
14. Tellenbach G. Mentalität // Ideologie und Herrschaft im Mittelalter / G. Tellenbach; Hrsg. von Kerner M. – Darmstadt, 1982.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор Ю. В. Котляр.*

© Ю. П. Присяжнюк, 2010

Стаття надійшла до редакції 07.10.2010